

УДК 159.9:37.015.3

Б 91

Наталія БУРБАН

ВЗАЄМИНИ ВИКЛАДАЧІВ ЗІ СТУДЕНТАМИ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

У статті розглядаються взаємини викладачів і студентів як особливий психологічний феномен і важлива складова цілісного педагогічного процесу вищого навчального закладу, які характеризуються особливістю змісту та динаміки, механізмами впливу на становлення особистості майбутнього вчителя, його професійне зростання. Показано та проаналізовано умови та складові оптимізації взаємин викладачів зі студентами як чинника становлення особистості майбутнього фахівця

Ключові слова: *взаємини, механізми впливу, рольові позиції, система.*

Постановка проблеми. З реальної соціально-економічної ситуації, що нині склалася в Україні, випливає адекватне соціальне замовлення закладам освіти, яке виявляється в необхідності формування й розвитку творчої особистості студента як активного громадянина своєї держави. Наголос усе більше робиться на якості освіти, універсальності підготовки випускника та його адаптованості до ринку праці, на особистісній орієнтованості навчального процесу, його інформатизації, визначальній важливості освіти у забезпеченні сталого людського розвитку. Необхідність цих процесів диктується європейською орієнтацією України загалом та входженням України в європейське освітнє і наукове поле зокрема.

У цьому контексті посилюється інтерес і до психологічної науки, як такої, що здатна значною мірою реалізувати поставлені

© Бурбан Наталія, 2008

суспільством завдання і зокрема до тих її галузей, які детально вивчають проблеми взаємин і педагогічного спілкування. Це пояснюється як загальною тенденцією до особистісної орієнтації вищої освіти, так і науковим обґрунтуванням місця та ролі взаємин системи “викладач-студент” у цілісному педагогічному процесі вищого навчального закладу. Наукові підвалини розробки цієї проблеми заклав К.Д.Ушинський, який наполегливо відстоював ідею, що “тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна формувати характер” [10]. Стосунки в системі “викладач-студент” є тією психологічною цариною, де вперше розгортається особистісне самоствердження майбутнього фахівця, розвивається його самосвідомість, засвоюється модель професійної діяльності. Взаємини викладачів і студентів повинні бути демократичними, спрямованими на ділове співробітництво в здійсненні основних цілей навчання у ВНЗ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємин педагога з вихованцями розглядається переважно в контексті дослідження педагогічного спілкування, яке було об’єктом дослідження як вітчизняних (В.А. Кан-Калик, С.В. Кондратьєва, Х.І. Лійметс, Т.С. Яценко та ін.), так і зарубіжних (В. Кессель, А. Косаковські, Г. Хібш, Г. Атвантер та ін.) учених. Загальні питання психології педагогічної взаємодії у вищій школі розглядали О.В. Киричук, О.Г. Мороз, Д.Ф. Ніколенко та ін. Діалогічній взаємодії викладача та студента як умові особистісно-професійного зростання майбутнього вчителя присвячено роботи Л.В. Волинської, В.А. Семиченко, психологічним аспектам міжособистісної взаємодії викладачів і студентів – І.С. Булах, Л.В. Волинської. Вплив взаємин викладачів і студентів на формування “Я-концепції” майбутнього вчителя аналізував В.І. Юрченко, а емоційність у взаємостосунках викладача ВНЗ з курсантами – В.О. Росоха). Як бачимо, проблема взаємин “викладач – студент” традиційно розроблялася вітчизняними психологами та педагогами як на теоретичному, так і на практично-емпіричному рівнях.

Мета статті полягає у систематизації теоретичного та емпіричного дослідження особливостей взаємин викладачів і

студентів, механізмів впливу цього спілкування на становлення особистості майбутнього фахівця у сучасних освітніх умовах.

Виклад основного матеріалу. Мета освіти сьогодні – це підготовка фахівців, здатних забезпечити перехід від індустріального до інформаційно-технологічного суспільства через новаторство у навчанні, вихованні та науково-методичній роботі. Головним завданням вищих навчальних закладів на сучасному етапі розвитку суспільства є створення умов для максимального ефективного засвоєння майбутніми фахівцями системи знань, умінь та навичок, забезпечення культурного і духовного розвитку особистості кожного студента, виховання молодих людей у дусі найкращих людських цінностей тощо. Тому процеси навчання та виховання нероздільні, повинні бути послідовними і безперервними [8]. Становлення, професійна освіта і післядипломне вдосконалення педагога нового покоління неможливі без усвідомлення ним цілісного образу світу. “Освіта переводить людину з простору наявних предметів у зовсім інший простір, у світ, у якому людина осягає сутність свого буття” (М.Гайдеггер) [11]. У цьому становленні відбувається визначення особистістю пріоритетних світоглядних позицій.

З професійно-педагогічної точки зору в цілісному баченні світу для сучасного викладача суттєвим є гуманне ставлення до студента, сприйняття розвитку його особистості, спрямованість на студентські потреби й інтереси і відповідно перетворення педагогічного процесу в особистісно орієнтований. Розвиток особистості студента – основна мета діяльності викладача нашого часу. Підготовка висококваліфікованого фахівця здійснюється як наскрізна, послідовна, цілісна система: учень – студент – фахівець (бакалавр, магістр). Тому завданням нинішнього дня для педагога є допомога студентові в організації навчальної, а також інших видів діяльності та чітке розмежування тих видів навчальних робіт, які виконуються в аудиторії та в позааудиторний час.

Під взаєминами “викладач – студент” розуміють цілеспрямовану взаємодію суб’єктів педагогічного процесу, детерміновану метою й завданнями спільної навчально-професійної діяльності, зумовлену як загальними психологічними механізмами, так і чітко визначеними

соціально-рольовими функціями партнерів, особливостями й закономірностями педагогічного спілкування в умовах вищого педагогічного навчального закладу [1]. **Взаємини викладачів і студентів** характеризуються складною внутрішньої структурою, компонентами якої є: 1) *мотиваційний* (інтерес до партнера й потреба у стосунках із ним); 2) *когнітивний* (сприйняття й оцінка іншого; рефлексія стосунків та усвідомлення їх труднощів; уявлення про оптимальні взаємини); 3) *емоційний* (задоволеність стосунками, які склалися; взаємні оцінні ставлення партнерів; відчуття психологічної захищеності, комфортності чи напруженості, тривожності); 4) *поведінковий* (тип взаємин і стиль педагогічного спілкування; спосіб поведінки в конфліктній ситуації; засоби коригування взаємин і взаємовпливу).

Що є основою встановлення правильних (оптимальних) взаємин між викладачами і студентами? Якими є психологічні механізми цього процесу? Із точки зору психоаналітичного підходу взаємини людей зрілого віку складаються під значним впливом досвіду ранніх дитячих років. Найперші стосунки, які виникають ще в середовищі сім'ї, є визначальними. Усі пізніші взаємозв'язки з людьми залежать від того, як склалися й утверджувалися ці початкові стосунки. Основні моделі: дитина – мати, дитина – батько, дитина – брат, дитина – сестра – є прототипами, стосовно яких мимовільно оцінюються всі наступні зв'язки між людьми. Більш пізні взаємини – це певною мірою коротке повторення тих рушійних сил, станів напружень і задоволення, якими характеризувалися взаємини в рідній сім'ї [7].

Міжособистісні взаємини виникають та розвиваються у процесі спілкування. Навчання неможливе поза спілкуванням, адже тільки завдяки взаєминам воно стає фактором інтелектуального розвитку людини. Однак там, де є спілкування, там є і виховання, тобто формування людини як особистості. У цьому розумінні спілкування в навчанні саме навчання стає водночас і фактором виховання людини як особистості. Головне завдання педагогів полягає в організації спілкування й колективних форм навчання таким чином, щоб ці форми давали одночасно максимальні ефекти в пізнавальному й особистісному розвитку людини. Це тим більше важливо, оскільки для

школярів і студентів навчання є провідним видом діяльності, у процесі якої забезпечується основний розвиток людини і як особистості, і як суб'єкта пізнання, спілкування й праці [3].

Феномен спілкування здійснює багатозначний вплив на стосунки між викладачем і студентами. Спілкування між педагогом і вихованцем відбувається у двох площинах: перша показує, що суб'єктом спілкування є педагог і взаємини можливі завдяки йому; друга – що суб'єктом є вихованець. При цьому зазначимо, що переважну роль відіграє площина, яка характеризується спілкуванням, спрямованим від педагога до вихованця. Водночас оптимізація педагогічного спілкування, на думку А.А.Леонтьєва, створює найкращі умови для формування особистості, забезпечує сприятливий емоційний клімат, управління соціально-психологічними процесами, дає змогу максимально використовувати особистісні особливості вихователя [6]. Відображаючи професійні дії та вчинки викладачів, майбутній фахівець збагачує та коригує (нерідко підсвідоме) власне уявлення про модель діяльності. Механізмом цього є ідентифікації студента з викладачем, ступінь якої залежить від ставлення до педагога.

Окрім цього, в контексті нашого дослідження ми припускали, що ознаки міжособистісної взаємодії у змістових її характеристиках виявляються у міжособистісних та групових взаєминах як тенденціях реальної поведінки в ній, в особливостях комунікативної установки та стратегіях психологічного захисту, а це пов'язано зі станом тривожності у спілкуванні та певними властивостями особистості.

Далі ми припустили, що за цими ознаками елементів системи взаємодії стоять кілька факторів, які й визначають значення ознак. Кожний фактор є зваженою сумою групи тісно скорельованих між собою ознак. Проте для одного фактора високою є вага однієї ознаки, а для іншого – іншої.

Перший фактор, або перша головна компонента, визначається так, аби комбінація змінних, що спостерігається, відповідала максимальній дисперсії у вибірці, тобто пояснювала цю дисперсію. Друга головна компонента пояснює наступну найбільшу дисперсію. Третя компонента пояснює меншу

частину дисперсії, тобто загальної варіації, і теж не скорельована з попередніми компонентами.

Ми вибрали для аналізу основні компоненти. Для кожної з них розраховано факторні навантаження. Розглядаючи значення факторних навантажень, ми взяли до уваги насамперед їх числове значення. Знак має меншу інформативність значення і часто характеризує спрямованість шкали вихідних ознак. Оскільки факторні навантаження можуть розглядатися як коефіцієнти кореляції фактора з ознакою, негативні їх значення, тобто зі знаком мінус, свідчать про те, що зі збільшенням значення ознаки зменшується значення фактора. Інтерпретація факторів, пошук назви для них здійснювалися на основі того, які навантаження має той чи інший фактор, які ознаки найбільш тісно скорельовані з цим фактором і який це має психологічний зміст.

На основі проведеного кореляційного та факторного аналізу ми дійшли *таких висновків*:

1. У студентів і викладачів як підсистем взаємодії виявлено різні кореляційні зв'язки міжособистісних взаємин із взаєминами (поведінкою) у групі. Лише у викладачів виявлено кореляційні зв'язки усіх тенденцій поведінки у групі з показниками міжособистісних взаємин. У студентів відсутні зв'язки показників міжособистісних взаємин із такими тенденціями поведінки у групі, як залежність та комунікативність.

2. За результатами факторного аналізу у першокурсників переважають фактори комунікативного аспекту взаємодії (вимогливості у стосунках, фактор комунікативності), а у п'ятикурсників – фактори регулятивного аспекту взаємодії (фактор миролюбності, фактор тривожності). У досвідчених викладачів переважає регулятивний аспект взаємодії, у початківців – фактори як регулятивного аспекту (тривожність), так і комунікативного (вимогливість у міжособистісних стосунках).

У підсистемі “викладач” взаємодії в педагогічному спілкуванні виявлено, що структура факторів викладачів розрізняється залежно від стажу їх викладацької діяльності. Так, у досвідчених педагогів основним фактором є стратегія

психологічного захисту, а у викладачів зі стажем до 5 років – тривожність як властивість особистості, що пов'язано з їх рольовими позиціями.

3. Показник толерантності не виділився серед значимих факторів як у студентів, так і у викладачів. Якщо трактувати толерантність (або, що особливо підкреслимо, вимушену терпимість, а саме вимушена терпимість і є первинним смислом терміна “толерантність») як акт, істотно “гуманізований” в українському мовному полі, то її проявів у педагогічній взаємодії не так і багато. Лише окремі, часткові випадки взаємин рівня “викладач – студент”, “студент – студент” підпадають під таку характеристику.

4. Для студентів незалежно від курсу навчання з найбільшим навантаженням у факторі виділився показник миролюбності, як форма психологічного захисту. Він може бути інтерпретований як фактор сили захисту самоповаги у спілкуванні. Структура і місце цього фактора серед інших відрізняються залежно від курсу навчання.

5. У підсистемі взаємодії в педагогічному спілкуванні “студент” залежно від курсу навчання виділено різні факторні профілі. У п'ятикурсників переважають фактори адаптації, пов'язані з комунікативною установкою, а у першокурсників – фактори, пов'язані із властивостями особистості, а саме комунікативністю та екстраверсією. Серед вагомих факторів у студентів відсутні показники взаємин у групі, що підкреслює їх орієнтацію на міжособистісні взаємини типу “студент – студент”, “студент – викладач”.

Отже, результати як кореляційного, так і факторного аналізів засвідчили відмінності у проявах взаємодії в системі “викладач – студент”, а саме в підсистемах “викладач” та “студент”. Це відмінності, виражені передовсім у змістових характеристиках взаємодії – в типах взаємин та спрямованості взаємодії. Так, у взаєминах виявлено домінування різних типів у підсистемах “студент” і “викладач”. Для студентів – це тип “студент – студент”, для викладачів – “викладач – група”.

В аналізі спрямованості взаємодії виявлено домінування миролюбності як стратегії психологічного захисту в підсистемі взаємодії “студент”, незалежно від її тривалості, тобто курсу

навчання. У підсистемі “викладач” домінування психологічного захисту, його форми відрізняється залежно від тривалості взаємодії: у досвідчених викладачів – це уникання, а у початківців – миролюбність.

Відмінності взаємодій у підсистемах “студент” і “викладач” виявлені також в аспектах навчальної діяльності (за Г.Андрєвою), залежно від її тривалості.

У кожній із підсистем при більшій тривалості спілкування переважають факторні показники регулятивного аспекту. При низькій тривалості спілкування у першокурсників переважають показники комунікативного аспекту взаємодії, а у викладачів-початківців – як комунікативного, так і регулятивного. Виявлені відмінності можуть бути предметом більш детального аналізу.

Оптимізація взаємин у системі “студент – викладач” передбачає також активізацію міжособистісної соціальної перцепції, підвищення рівня психологічної культури суб’єктів взаємодії; формування прихильного ставлення один до одного через розширення неофіційної (міжособистісної) системи стосунків у позакласний час; запровадження в навчальний процес активних методів навчання, забезпечення сприятливих психологічних умов проходження студентами педагогічної практики. Проблема взаємин “студент – викладач” розглядається також у зв’язку з адаптацією студентів до процесу навчання у ВНЗ. Це пов’язано, насамперед, із наявним розходженням між психологічною структурою діяльності студента (навчання, яке масове й групове за формою та високо індивідуальне за змістом) і педагога (навпаки, за змістом колективна, а за формою найчастіше індивідуальна).

Дослідники (В.Г. Асєєв, Л.Ф. Бенедиктова, Л.Б. Філонов) установили, що при проходженні періоду адаптації важливе значення має послідовність фаз (етапів) контактної взаємодії. Дж. Роттер стверджував, що ключем до передбачення людської поведінки є наші знання: минула історія й очікування. Передбачити поведінку можна, розглядаючи взаємини людини зі значимим для неї оточенням [11]. Через це за характером взаємин у системі “викладач – студент” можна розгледіти можливу майбутню професійну поведінку студента, спрогнозувати його майбутні стосунки з дітьми. Це дає ключ до

розуміння внутрішнього його світу, настанов щодо себе та інших. Важливо враховувати й той факт, що у процесі постійної взаємодії викладацьких і студентських колективів як суттєвого аспекту життя у ВНЗ відбувається особистісне зростання, духовно-творче збагачення обох сторін, а це є необхідним елементом спадковості поколінь.

У психології вищої школи розроблено основні вимоги до взаємин у системі “викладач – студент”, які б найбільш ефективно позначалися на процесі навчання й виховання студентів: 1) взаємодія факторів “провідності” та співробітництва при організації педагогічного процесу; 2) формування у студентів почуття професійної соборності з викладачами; 3) подолання рецидивів авторитарних форм педагогічного впливу, орієнтація педагогічного спілкування на зрілу особистість із розвинутою самосвідомістю; 4) опора на професійний інтерес студентів як фактор керування вихованням і навчанням, реалізація на його основі педагогічного спілкування та всієї системи виховної роботи; 5) включення студентів у різні форми початкової дослідницької діяльності; 6) створення умов для підвищення громадсько-політичної активності студентів завдяки участі у спільних із викладачем формах роботи; 7) забезпечення наукового співробітництва студентів і викладачів; 8) реалізація системи неофіційних, не регламентованих контактів викладачів і студентів; 9) участь професорсько-викладацького складу у студентському дозвіллі; виховна робота кураторів у гуртожитку (В.А. Кан-Калик, А.В. Петровський). При цьому підкреслюється важливість “організації взаємин на основі захопленості спільною творчою діяльністю” [4].

Сучасна психологічна наука розглядає взаємини викладачів і студентів як особливий соціально-психологічний феномен, а також важливу складову цілісного педагогічного процесу підготовки фахівця у вищому навчальному закладі. Взаємини і взаємодія повинні ґрунтуватися на взаємній повазі й розумінні спільних цілей діяльності як викладача, так і студента. Ці стосунки не можуть бути фамільярними, студенти не повинні переступати певну межу у них, маючи на увазі авторитет і вік викладачів. Водночас і педагоги не повинні бути на “ти” зі

студентами, а називати їх на прізвище або на ім'я й по батькові. Особистість, що навчається, привласнює знання своєю пізнавальною діяльністю. Передача знань, опосередковуючись власною діяльністю індивіда, формує його психічні, особистісні та професійні якості. Характер цих якостей у педагога зумовлений характером навчально-виховного процесу професійного і навчального закладу [5]. Студенти перебувають у статусно-рольовій залежності від викладачів, а тому при виявленні взаємних оцінних ставлень важливо запобігати появі упереджених суджень, “соціально очікуваних” відповідей.

Характер взаємин викладача та студентів визначається основними цілями педагогічної діяльності викладача та мірою їх узгодженості з цілями навчально-професійної діяльності студентів. Цими цілями є: 1) організація й керівництво у студентів оволодінням програмними професійними знаннями, уміннями й навичками з обраної спеціальності; 2) забезпечення студентів необхідною для досягнення першої мети інформацією, наочними посібниками та іншими навчальними засобами; 3) проведення навчального процесу так, щоб він сприяв максимально можливого розвитку загальних психологічних і особливо розумових (у контексті своєї спеціальності) здібностей; 4) організація, керівництво та здійснення навчального процесу, спрямованого на виховання кожного студента як високоморальної, творчої, активної й соціально зрілої особистості. У взаєминах із викладачами відбувається професійно-рольова ідентифікація студента, пов'язана з формуванням професійного аспекту його “Я-концепції”, набуттям професійної ідентичності, засвоєнням гуманістичних цінностей, виробленням відповідних професійно-педагогічних настанов. Відображаючи професійні дії та вчинки викладачів, майбутній фахівець збагачує та коригує (нерідко підсвідомо) власне уявлення про модель діяльності. Механізмом цього є ідентифікація студента з викладачем, ступінь якої залежить від ставлення до педагога.

Отже, під взаєминами “викладач – студент” ми розуміємо цілеспрямовану взаємодію суб'єктів педагогічного процесу, детерміновану метою та завданнями спільної навчально-професійної діяльності, що визначається як загальними

психологічними механізмами, так і чітко визначеними соціально-рольовими функціями партнерів, особливостями й закономірностями педагогічного спілкування в умовах вищого навчального закладу. Взаємини викладачів і студентів педагогічного навчального закладу становлять динамічну систему і залежать від загального психологічного клімату в педагогічному навчальному закладі, організації цілісного педагогічного процесу в ньому на основі включення всіх її суб'єктів у спільну навчально-професійну діяльність.

Література

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 360 с.
2. Грубянко В.В. Формування інноваційного освітнього середовища у ВНЗ в контексті вимог Болонського процесу / Освіта як фактор забезпечення стабільності сучасного суспільства (Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, м.Тернопіль, 26 березня 2004 р.). – Тернопіль, 2004. – С. 6 – 17.
3. Дьяконов Г.В. Психология педагогического общения. Теоретические и прикладные проблемы. – Кировоград, 1992. – 213 с.
4. Кан-Калик В.А. Грамматика общения. – Грозный, 1988. – 72 с.
5. Корольчук О.П. Студентство: виховання духовності і культури, спроба окреслити проблеми та перспективи // Освіта. – 1999. – № 2. – С. 4 – 10.
6. Леонтьев А.А. Психологическое общение. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.
7. Рей Ф.Г. Общение и его значение в разработке проблемы личности /Психологический журнал. – 1983. – Т. 4 – С. 40 – 47.
8. Скотна Н.В. Особа в розколотій цивілізації. – Львів: Українські технології, 2005. – 384 с.
9. Скотний В.Г. Рациональне та ірраціональне в освіті і науці. – Київ – Львів, 2003. – 284 с.
10. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения: В 2 т. – М., 1974. – Т.1. – 298 с.
11. Гайдеггер М. Бытие и время. – М., 1997. – 283 с.
12. Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement./ Psychological Monographs, 1966, 80 – (I, Whole No.609).

Бурбан Наталия. Взаимоотношения преподавателей и студентов как фактор становления личности будущего специалиста. В статье рассматриваются взаимоотношения преподавателей и студентов как особый психологический феномен и важная составляющая целостного педагогического процесса в высшем учебном заведении, которые характеризуются особенностью содержания и динамики, механизмами влияния на становление личности будущего учителя, его профессиональный рост. Показаны и проанализированы условия оптимизации взаимоотношений преподавателей и студентов как фактор становления личности будущего специалиста.

Ключевые слова: взаимоотношения, механизмы влияния, ролевые позиции, система.

Burban Nataliya. Mutual relations of teachers with students as a factor of forming of a personality of future specialist. The mutual relations of teachers and students as a special psychological phenomenon and important constituent of the integral pedagogical process of the higher educational establishment are examined in the article, which are characterized the feature of maintenance and dynamics, mechanisms of influence on forming of a personality of the future teacher, his professional growth. The conditions and constituents of optimization of mutual relations of teachers with students as a factor of forming of a personality of the future specialist are revealed and analysed.

Key words: mutual relations, mechanisms of influence, role positions, system.